

Сулайманов К.А.

ИНСАНДЫН УКУКТУК МАКАМЫ

Сулайманов К.А.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ЛИЧНОСТИ

A.K. Sulaimanov

THE LEGAL STATUS OF INDIVIDUALS

УДК:347/253.16

Кыргыз Республикасында демократиялык укуктук мамлекеттин калыптануусу инсандын укуктук абалынын мамлекет жана коом менен болгон мамилелеси менен түздөн-түз байланыштуу. Мына ушул себептен, Кыргыз Республикасынын Конституциясы инсандын укугун жана эркиндигин эң баалуу түшүнүк сапатына ээ болгон укуктук ченем катары бекитти. Мындай укуктук ченемдерэл аралык келишимдердин, конвенциялардын ченемдерине жана стандарттарга туура келүү менен өлкөбүздөгү адам укугунун жана эркиндигин мазмуунун тереңдетүү менен анын тутумун бир кыйла кеңейтти.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесине ылайык эл аралык келишимдердин, конвенциялардын ченемдери жана стандарттар кандайдыр бир тастыктоого муктаж эмес жана түздөн-түз иштейт. Ошол эле учурда инсандын укуктарын, эркиндигин жана милдеттерин ишке ашырууга байланышкан учурдагы мыйзамдуулук, юридикалык практика биздин мамлекетте, коомубузда көп жылдардан бери үстөмдүк кылып келе жаткан административдик командалык тутумдун мүнөздөрүн өз ичинде алып жүрөт.

Демек, бүгүнкү күндө адам укугунун жана эркиндигинин үстөмдүгү идеясы мамлекеттин эң негизги мыйзамында бекитилүүсү менен бирге коомубузда, ошондой эле, мамлекеттин жана анын тийешелүү органдарынын ишмердигиндеги жетектөөчү принциби болушу абзел. Мына ушуга байланыштуу, инсандын жана анын укуктук макамынын көйгөйлөрү ата-мекендик юридикалык илимде өз ордун ээлеп эле калбастан, илимий изилдөөлөрдүн артыкчылыктуу багыты болуп саналышы керек.

Инсандын жана анын укуктук макамынын көйгөйлөрү боюнча биз өткөн тарыхыбызга кайрыла турган болсок, анда көптөгөн илимий укуктук изилдөөлөр советтик доорго тиешелүү болуп, инсандын социалисттик коомдогу укуктук абалына, инсан жөнүндөгү буржуазиялык теорияны сыноого, инсандын мамлекет жана коом менен болгон өз ара мамилелерине арналган жана узак жылдар бою

юридикалык илимде үстөмдүк кылуу менен адам укугунун социалисттик концепциясы табигый адам укугун жана аны инсандан бөлбөй кароо идеясын кабыл албай келген. Акыркы жылдарда деле адам укугунун концепциясына биздин эле өлкөдө эмес, КМШ өлкөлөрүндө деле анча чон көңүл бурулган жок, Россиядагы аз сандагы илимий укуктук иштерди эске албаганда¹.

Мына ушуга байланыштуу, жогоруда көрсөтүлгөндөрдү эске алуу менен бүгүнкү күндө инсандын укуктук макамына байланышкан көйгөйгө терең илимий ой жүгүртүү муктаждыгы жана аны өлкөдөгү жаңы шарттарга ылайыктуу болгондой деңгээлде кайра иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыгууда.

“Макам” түшүнүгү (латынча “status” – абал) юридикалык энциклопедиялык сөздүктөрдө түздөн түз каалагандай иерархиядагы, түзүмдөгү (структура), тутумдагы (система) абалды, позицияны, рангды; укуктук абалды мүнөздөөчү, адамдын, мамлекеттик органдын, эл аралык уюмдун, мамлекеттин эл аралык уюмдардагы абалын аныктоочу укук жана милдеттенмелердин топтомун түшүндүрөт².

Ал эми юридикалык илимий адабияттарда укуктук макам катары инсандын коомдогу юридикалык бекилген абалы катары кеңири жана жалпы

¹ Воеводин Л.Д. Институт прав человека в России. Саратов, 1998, с.8.; Комаров С.А. Личность политической системе Российского общества (политико-правовое исследование): Автореферат, дисс. д.ю.н.: 12.00.01, СПб – Рязань, 1996, с.4.; Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: вопросы теории: Автореферат дисс...д.ю.н. 12.00.01/ГОУ ВПО “Саратовская государственная академия права”, -М., 2005, с.6; Теория государства и права/Под ред. Н.И. Матузова и А.В.Малько – Саратов, 1995, с.269; Карасев А.Т., Федоров Р.В. К вопросу о гарантиях как составных элементах конституционно-правового статуса личности//Российски юридический журнал, 2004, № 2, с.16. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. М., 1993, с.4.

²Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия/Под ред. М.Ю. Тихомирова. М., Юринформцентр, 1997. с.655.

жобо катары түшүндүрүлөт, б.а., адамдын коомдогу чыныгы абалын юридикалык жактан аныктаган, мүнөздөгөн, кепилдеген, бекемдеген бардык түшүнүк укуктук же юридикалык макамды түзөт³. Укуктук макам “мыйзамдуу түрдө орнотулган жана биргеликте каралган инсандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери” катары аныкталат⁴.

Жогоруда көрсөтүлгөн аныктамаларда укуктук макамдын мүнөздөмөсүн толуктоо менен бирге анын негизги мазмунун, мүнөздүү белгилерин баса белгилеп турганына толук ынанууга болот.

Орустун белгилуу юрист – окумуштуусу Е.А.Лукашинанын ою боюнча “мамлекет менен жарандын арасында пайда болуучу татаал байланыштар, адамдардын бири-бири менен болгон мамилелери коомдо инсандын укуктук макамын түзүүчү укук, эркиндик жана милдеттенме сыяктуу юридикалык формада катталат. Инсандын укуктук макамы – коомдун социалдык түзүмү, демократиянын деңгээли, мыйзамдуулуктун абалы менен үзгүлтүксүз байланышкан саясий-юридикалык категориялардын бири болуп саналат.”⁵

Ал эми мыйзамдарга кайрылып бул маселени кандай өнүгтө чечилгендигин карап көрө турган болсок, анда Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 20-беренесинде мындайча көрсөтүлгөн: “Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин жокко чыгаруучу же кемсинтүүчү мыйзамдар кабыл алынбашы керек. Адамдын, жарандын укуктары менен эркиндиктери улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын саламаттыгын, адеп-ахлагын сактоо, башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо максатында Конституция жана мыйзамдар менен чектелиши мүмкүн”⁶.

Инсандын укуктук макамынын негизинде коомдук турмуштун экономикалык, саясий, руханий, ыймандуулук жана ушул сыяктуу бардык шарттардын жыйындысы менен аныкталуучу анык социалдык макамын да терен түшүнүүгө болот. Анткени, коомдук түзүлүштүн социалдык жаратылышы, максаттары, милдеттери, принциптери, идеалдары инсандын чыныгы баалуулугун, коомдогу ордун жана ролун аныктоочу факторлор болуп саналат. Ошондой эле, укук инсандын тарыхый шартталган ордун гана бекемдеп, анын өнүгүү жаатында жетишкен деңгээлин жана социалдык абалын

тактайт.

Эгерде, тарыхка кайрыла турган болсок, анда укуктук макам инсандын социалдык макамынын чагылуусу болуп саналган жана мындай инсандын социалдык макамы алгачкы коомдук түзүлүштө пайда болгон, б.а. мамлекет жана укук түзүлө элек кезге чейин эле жашап келген, бирок, анда юридикалык макам деп аталган эмес.

Демек, укуктук макам – социалдык макамдын укуктук туюнтулушу деп атоого толук негиз бар. Себеби, укук ченемдери иш жүзүндөгү социалдык макамды курчоо жана бекемдөө аркылуу укуктук макамга айланат. Бул эки макам мазмун жана форма сыяктуу бири-бири менен өз ара катышта болот. Жарандын укуктук макамынын негизин жана түпкү мазмунун анын мыйзамда бекитилген жана мамлекет тарабынан кепилденген укуктары, эркиндиги жана милдеттери түзөт.

Укуктук макамды терен түшүнүү үчүн “адам”, “субъект”, “инсан”, “жаран” түшүнүктөрүн анализдеп салыштыруу аркылуу толук түшүнүүгө болот. Анткени, алар бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирок бири-бирине окшош эмес. Адам – бул аң-сезимге ээ болгон, ой жүгүртүү жана сүйлөө мүмкүнчүлүгү бар, эмгек куралдарын өндүрүүчү жана аны өз максаттарына аң-сезимдүү колдонуучу, өзүнүн өнүгүүсүндө өзүн өркүндөтүүчү тирүү биологиялык жандык. Ал “өзгөчө бир жеке адам, анын мүмкүнчүлүгү андан чыныгы коомдук өздүк жандыкты пайда кылат...”⁷.

Адам өзүнүн өнүгүү, өсүү жолунда башка адамдар менен мамилелешүү процессинде дайыма социалдык байланышта болуу менен социалдык мамилелерди өстүрөт. Төрөлгөндөн кийин жашоонун биринчи күнүнөн баштап адамдын социалдык маңызы жөнүндө айтууга мүмкүн эмес, анткени, ал анны өзүнүн өсүүсүнө жараша кабыл алып барат⁸.

“Субъект” түшүнүгү философия, социология, саясаттаануу, укуктаануу, ж.б. көптөгөн илимдерде колдонулат. Философиялык көз караш боюнча адам өзүнүн жашоосун жана сырткы дүйнөгө мамилесин андаган учурда гана субъект болот. Андоо процессинин башталышынан улам адамдын субъект катары калыптануусу башталат.

Укуктук илимде адам “укуктук субъект” сапатында каралат. Бул субъект мыйзам тарабынан каралган укуктарды, эркиндикти жана милдеттерди алып жүрүүчү физикалык жак катары түшүндүрүлөт.

Инсан – бул адамдын мүмкүнчүлүктөрүн көрсө-

³ Лимонова Н.А., Мирзоев Г.Б., Метлова И.С., Назарян М.Г. Права и свободы человека и гражданина в современной России и роль адвокатуры в их защите. М., 2004. с.7.

⁴ Общая теория государства и права. Академический курс/Под ред. М.А.Марченко. М., 1998, Т.2. с. .

⁵ Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. М., 1996. с.28.

⁶ Кыргыз Республикасынын Конституциясы.- Б., 2010.

⁷ Черниченко С.В. Личность и международное право. М., 1974, с.16. Карбашкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995, с.27.

⁸ Барзилова Ю.В. Правовой статус личности в свете современных реалий//Новая правовая мысль. 2005. № 3 (10). с. 31.

түүнүн эң жогорку формасы. Бул өтө социалдык түшүнүк. Дароо эле инсан болуп калуу мүмкүн эмес. Адам өзүн-өзү антип атай албайт. Инсан болуу – демек башка адамдар тарабынан адамдын кадыр-баркынын таанылуусу жана урматтоосуна ээ болуусу.

“Инсан токтолгон жана психикалык ченемдүү адамга тиешелүү болгон мүнөздөргө ээ болуусу зарыл”⁹.

Инсан болуп төрөлбөйт, инсан болуп калыптанат. Эгерде, адам жаратылыштын баласы болсо, анда инсан – коомдун баласы. Бирок, жаратылыш тарабынан жаратылган адам өзүнүн өсүүсүнө жараша коомдук жандык катары инсан болуп калыптанат¹⁰.

Инсан кайсы бир мамлекеттин жараны болуусу да, болбоосу да мүмкүн. Жарандык – бул бир тараптын тигил же бул мамлекет менен болгон туруктуу укуктук байланышы. Бул байланыш өз ара укуктардын жана милдеттердин жыйындысы менен туюнтулат. Кандайдыр бир мамлекеттин жарандыгына ээ болгон каалагандай адаманын жараны болуп саналат. Ал тиешелүү укуктарга ээ болу менен бирге милдеттенмелерди да аткарат. Мамлекет анын кызыкчылыктарын коргойт, коопсуздугу жөнүндө кам көрөт¹¹.

Белгилей кетчү нерсе, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын инсандын укуктары, эркиндиги, милдеттерине байланышкан беренелеринде инсандын жана жарандын укуктук макамдары теңдештирилбейт. Алардын айырмачылыгын аныктоо менен ал адамзаттын тарыхында биринчи жолу кабыл алынган АКШнын көзкарандысыздык декларациясы (1776-ж.), АКШнын “Укуктар жөнүндөгү Биль” (1789-ж.), адамдын жана жарандын укуктарынын Француздук Декларациясы бекиткен жалпы адамдык баалуулуктарды калыбына келтирет.

Инсандын жана жарандын укуктук макамдарын чектөөнүн мааниси жарандык коомдун жана мамлекеттин айырмачылыгы менен шартталган. Жарандык коом – бул коомдук мамилелердин жыйындысы. Мунун алкагында индивиддин тарыхый шартталган керектөөлөрү канааттандырылат жана кызыкчылыктары ишке ашырылат. Ата-мекендик жарандык коом калыптануу деңгээлинде турат. Бирок, эгерде Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-жана 3-бөлүмдөрүнө кайрыла турган болсок, анда адамдын жана жарандын укуктарында айырмачылык бар

⁹ Тугаринов В.П. Личность и общество. М., 1965. с.40.

¹⁰ Караныз: Матузов Н.М. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972. с. 69

¹¹ Комментарий к Федеральному Закону “О гражданстве Российской Федерации (постатейный). Под ред. проф. Шкатулла В.М. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., 2005. с.7.

экинин байкоого болот.

Адамга коомдо ишке ашуучу жана анын табигый укуктарына таянуучу жекече кызыкчылыктары бар кыймылдаткыч күч болуп эсептелген автономдуу ишмердүүлүк талаасы катары таанылат. Жарандын макамынын мамлекет менен болгон укуктук байланышына негизделген. Мына ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен баш мыйзамдагы беренелерди бөлүп кароо алдын ала аныкталууда. Маселен, Кыргыз Республикасынын Конституциясында кээ бири республиканын жараны экендигинен көз карандысыз түрдө анын аймагында болгон каалаган адамга тиешелүү болсо, башкалары Кыргыз Республикасынын жаранына гана таандык.

Инсандын укуктук макамы түшүнүгүн жана анын түзүмүн аныктоого карата юридикалык адабияттарда ар түрдүү көз караштар, илимий ой жүгүртүүлөр айтылып келет. Мисалы, Н.М. Матузовдун пикири боюнча, инсандын “укуктук макамы” жана “укуктук абалы” тең, бирдей мааниге ээ деп атоо менен, айырманы укуктук макам менен укуктук абалдан эмес, түрдүү жактар менен жарандардын өзүнчө бир тобунун укуктук макамы (абалы) аркылуу жүргүзүү зарыл деп эсептейт¹².

Ушул эле ойго орустун юрист-окумуштуулары Л.Д. Воеводин, В.М. Чхиквадзе, П.Г. Семенов, М.Т. Михайлова, В.А. Патюлин жана башкалар да кошулушат.

Ал эми орустун дагы бир юрист-окумуштуусу П.Г. Семенов болсо, сунушталган чектөө “мааниси боюнча эч нерсени өзгөртпөйт жана өзүн-өзү актабайт” деп жазат¹³. Бул түшүнүктөрдү Л.Д. Воеводин деле бир деңгээлге коёт, тактап айтканда: “Советтик жарандардын укуктук абалы, укуктук макамы – бул комплекстүү категория. Конституцияда бекитилген жарандардын укуктарын жана милдеттерин окуп үйрөнүүдө советтик жарандардын укуктуу кабалы, укуктук макамы жөнүндөгү дал ушундай көз-караштан баштоо керек.”¹⁴

Кийин жазылган эмгегинде Л.Д. Воеводин адамдын укуктук абалы деп анын “Конституциялык макамы” же “Конституциялык абалы” түшүнүлөөрүн белгилеген. Булар “инсандын укуктук абалынын (макамынын) негиздери” түшүнүгүн жамынышат¹⁵.

Инсандын укуктук макамы өлкөнүн аракеттеги

¹² Матузов Н.М. Правовой статус личности, понятие и структура//Правопорядок и правовой статус в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 г. Вопросы теории государства и права. Саратов, 1980. с.53.

¹³ Семенов П.Г. Конституция и гражданин //Теоретические основы Советской Конституции. М., 1986. с.7.

¹⁴ Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М., 1972. с.6.

¹⁵ Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. М., 1991. с.27.

бардык укуктук тармактарын камтыган өзгөчө таанымал институт болуп саналат дейт Казактын белгилүү юрист-окумуштуусу Н.А. Шайкенов, анткени укук тарабынан жөнгө салынуучу мамилелердин бардык чөйрөсүндө инсан укуктун белгилүү бир тармагынын ченемдери тарабынан аныкталган тиешелүү укук, эркиндик жана милдеттердин субъектиси катары алдыга чыгат. Бардык негизги мамлекеттик-укуктук кубулуштар акыры барып мамлекеттик жана укуктук турмуштун негизи, борбордук звеносу болгон инсандын укуктук макамына топтоштурулат.¹⁶

Ошондой эле, ойду айрым окумуштуулардын пикирин кармануу менен Е.Т.Жалбуров юридикалык илимдердин кандидаты илимий наамын коргоодогу авторефератында инсандын укуктук макамын кең жана тар мааниде кароо зарылдыгын белгилеген жана аны укук, эркиндик жана милдеттердин жыйындысы катары аныктаган¹⁷.

Укуктук адабияттарда инсандын укуктук макамы боюнча мындан башка маанидеги ар кандай илимий көз-караштар да бар. Тактап айтканда, бул укуктук абалды жана укуктук макамды өз алдынча бөлүп кароо, б.а., укуктук макамды жеке адамдын укуктук макамынын бөлүгү, ядросу катары эсептөө максатка ылайык деген көз-караш.

Демек, бул жогоруда көрсөтүлгөн түшүнүктөрдүн бирөөсү бир далай кеңири деген маани. В.М.Горшенев бул ойду кармануу менен бирге укуктук макамды тар ченем менен түшүнүү алгылыктуу жана “жарандык, укуктук субъективдүүлүк, жалпы укуктук мамилелешүү укуктук макамга функция же пайда кылуучу жагдай, туунду элемент, укуктук макам пайда болуучу продукт түрүндө катышат” деп атайт¹⁸.

Жогоруда келтирилген илимий көз караштарды толук эске алуу менен биздин жеке пикирибизче “укуктук макам” жана “инсандын укуктук абалы” түшүнүктөрүнүн мааниси чындыгында эле бири-биринен айырмаланат деген жыйынтыкка келүүгө болот. Анткени, инсандын укуктук абалы – бул анын чыныгы иш жүзүндөгү абалы, ал эми укуктук макам – бул абалдын мыйзамда каралып, укуктук ченемдер менен бекемделиши. Тактап айтканда, биздин ойубуз боюнча инсандын укуктук макамы анын укуктук

ченемдер менен бекемделиши, ал эми укуктук абал – анын учурдагы чыныгы шарттарда, жашоодо ишке ашышы.

Инсандын укуктук абалынын түзүмүн кеңири түшүнүү позициясынан мүнөздөө менен орустун дагы бир юрист-окумуштуусу Н.М. Матузов: “жарандын мамлекеттеги абалын укуктук көз-караш менен бул же тигиндей аныктаган, кепилдеген, мүнөздөгөн, жасалгалаган бардык нерсе укуктук макам түшүнүгүнө кирет” деп атоо менен инсандын жалпы укуктук макамынын структурасына анын мазмунун түзүүчү сегиз элементти бөлүп караган. Аларга: 1) тиешелүү укуктук ченемдер; 2) укук субъективдүүлүгү; 3) баары үчүн жалпы субъективдүү укуктар, эркиндиктер жана милдеттер; 4) мыйзам-ченемдүү кызыкчылыктар; 5) жарандык; 6) юридикалык жоопкерчилик; 7) укуктук принциптер; 8) жалпы (макамдык) мүнөздөгү укуктук мамилелер¹⁹.

Укуктук макамдын көбүрөөк жөнөкөйлөтүлгөн түзүмүн М.С. Строгович, Н.В.Витрук жана башка авторлор сунуштакандыгын жана алар укуктук макам мыйзам чегинде жарандарга жүктөлгөн, мыйзам тарабынан берилген милдеттер менен коштолгон укуктарды гана өз ичине камтыйт деп эсептешет деп өз убагында белгилеген совет мезгилиндеги профессор Ч.М. Чхиквадзе²⁰.

Укуктук макамдын элементтеринин бири катарында “укуктук милдетти” аташат окумуштуулар В.И.Новоселов, В.А.Масленников²¹. Мындай көз-караш өткөн кылымдын сексенинчи жылдарында айтылса да бүгүнкү күнү да өзүнүн актуалдуулугун жогото элек.

Анткени, биринчиден, Ата-Мекенди коргоо жарандардын ыйык парзы жана милдети экендиги мыйзам тарабынан жарыяланган жана ал Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 56-беренесине ылайык инсандын укуктук макамынын негиздеринин элементтеринин бири болуп саналат.

Экинчиден, жарандардын өзүнчө бир тобу - укук коргоо кызматындагы кызматкерлердин (аскер, ички иштер органдарынын, бажы органдарынын кызматкерлери ж.б.) укуктук макамын айырмалоочу нерсе бул алардын кызмат тартиби жөнүндөгү укуктук актыларга, мамлекеттик бийликтин

¹⁶ Конституционное право Республики Казахстан. Учебник / Сост. А.Т.Ашеулов. Алматы, КазГЮА, 2001. с.222.

¹⁷ Е.Т. Жалбуров. Правовой статус работников правоохранительных органов Республики Казахстан (сравнительно-правовой анализ). Автореф. ... канд.юрид.наук. Алматы, 1999. с.12.

¹⁸ В.М. Горшенев. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции СССР 1977 года// Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года. Саратов, 1980. с.52.

¹⁹ Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 2007. с.59.

²⁰ Цит по: Проблемы советского социалистического государства и права в современный период/Ред. Ч.М. Чхиквадзе. М., 1969. с. 229.

²¹ Новоселов В.И. Два понятия правового положения граждан СССР//Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года (вопросы теории и практики государства и права, государственного и административного права). Саратов, 1980. с. 251.

тиешелүү органдарындагы кызмат жөнүндөгү ар кандай жоболорго жана тартиптик уставдарга баш ийүүсү болуп саналат.

Үчүнчүдөн, укуктук милдет – булл бир убакта өзүндө укуктук дагы, терең ыймандуулук дагы мүнөздү алып жүргөн объективдүү милдет.

Демек, биз жогоруда келтирилген илимий укуктук талдоолорду эске алуу менен инсандын укуктук макамы деп – конституцияда, мыйзамдарда жана башка ченемдик укуктук актыларда кепилденген жана жалпы коомдук же жеке кызыкчылыктардын айкалышын камсыздоочу укук менен милдеттердин бүтүндөй жыйындысын, биримдигин атайбыз.

Адабияттар:

А) Ченемдик укуктук актылар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2010-жылдын 27 июнунан тартып // – Бишкек: «Академия» басмаканасы 2010-ж.
2. Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылар жөнүндө» 2009-жылдын 20-июнунан тартып // Маалматтык борбор «ПАРАГРАФ» – Бишкек., 2010-ж.
3. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси. Б.1. 1996-жылдын 8-майынан тартып // Маалматтык борбор «Токтом» – Бишкек., 2010-ж.
4. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси. Б.2. 1998-жылдын 5-январынан тартып // Маалматтык борбор «Токтом» – Бишкек., 2010 ж.
5. Кыргыз Республикасынын мыйзамы «Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө» 2007-жылдын 27-мартынан тартып // Маалматтык борбор «ПАРАГРАФ» – Бишкек., 2010-ж.
6. Кыргыз Республикасынын мыйзамы «Кыргыз Республикасынын ички иштер органдары жөнүндө» 1994-жылдын 11-январындагы №1361-Ч-ХП токтому менен колдонууга киргизилген // Маалматтык борбор «ПАРАГРАФ» – Бишкек., 2010-ж.

Б) Адабияттар:

1. Воеводин Л.Д. Институт прав человека в России. Саратов, 1998, с.8.;
2. Комаров С.А. Личность политической системе Российского общества (политико-правовое исследование): Автореферат, дисс. д.ю.н.: 12.00.01, СПб – Рязань, 1996, с.4.;
3. Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: вопросы теории: Автореф. дисс...д.ю.н. 12.00.01/ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», -М., 2005, с.6;
4. Теория государства и права/Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько – Саратов, 1995, с.269;
5. Карасев А.Т., Федоров Р.В. К вопросу о гарантиях как составных элементах конституционно-правового статуса личности//Российски юридический журнал, 2004, № 2, с.16.

6. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. М., 1993, с.4.
7. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия/Под ред. М.Ю. Тихомирова. М., Юринформцентр, 1997. с.655.
8. Лимонова Н.А., Мирзоев Г.Б., Метлова И.С., Назарян М.Г. Права и свободы человека и гражданина в современной России и роль адвокатуры в их защите. М., 2004. с.7.
9. Общая теория государства и права. Академический курс/Под ред. М.А.Марченко. М., 1998, Т.2. с.
10. Общая теория прав человека/Под ред. Е.А. Лукашевой. М., 1996. с.28.
11. Черниченко С.В. Личность и международное право. М., 1974, с.16. Карбашкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995, с.27.
12. Барзилова Ю.В. Правовой статус личности в свете современных реалий//Новая правовая мысль. 2005. № 3 (10). с. 31.
13. Тугаринов В.П. Личность и общество. М., 1965. с.40.
14. Караңыз: Матузов Н.М. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972. с. 69
15. Матузов Н.М. Правовой статус личности, понятие и структура // Правопорядок и правовой статус в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 г. Вопросы теории государства и права. Саратов, 1980. с.53.
16. Семенов П.Г. Конституция и гражданин // Теоретические основы Советской Конституции. М., 1986. с.7.
17. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М., 1972. с.6.
18. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. М., 1991. с.27.
19. Конституционное право Республики Казахстан. Учеб./Сост. А.Т.Ашеулов. Алматы, КазГЮА, 2001. с.222.
20. Е.Т. Жалбуров. Правовой статус работников правоохранительных органов Республики Казахстан (сравнительно-правовой анализ). Автореф. ... канд. юрид. наук. Алматы, 1999. с.12.
21. В.М. Горшенев. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции СССР 1977 года// Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года. Саратов, 1980. с.52.
22. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 2007. с.59.
23. Цит по: Проблемы советского социалистического государства и права в современный период/Ред. Ч.М. Чхиквадзе. М., 1969. с. 229.
24. Новоселов В.И. Два понятия правового положения граждан СССР//Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года (вопросы теории и практики государства и права, государственного и административного права). Саратов, 1980. с. 251.

Рецензент: к.ю.н., доцент Насбекова С.К.